

Mellem individualisme og fællesskab

Om medieforbrug, politisk interesse og offentlighed

JOHANNES ANDERSEN & NIELS NØRGAARD KRISTENSEN

I disse år sker der drastiske ændringer i medieforbruget i Danmark og i andre traditionelle demokratier. Færre og færre bruger tid på at læse deres avis grundigt, og antallet af daglige læsere er også svagt faldende. Når det ikke falder dramatisk skyldes det blandt andet den stigende udbredelse af aviser, der uddeles gratis. Radioen bruges mere og mere som underholdning og adspredende baggrundsmusik, og i mindre udstrækning som nøgle til at blive orienteret om centrale politiske begivenheder. Fjernsynet har fortsat mange seere, men ikke længere helt så mange, der i første række ønsker at blive orienteret og få mulighed for at følge med i politik og samfundsudviklingen. Også her spiller det underholdende i stigende udstrækning en central rolle, og de fleste kan sagtens springe over en enkelt nyhedsudsendelse eller to, uden at få problemer med det. Endelig vokser forestillingerne om de mangfoldige strømme af politiske informationer og debatter der er blevet gjort tilgængelige med internettes globale udbredelse.

Samtidig er den refleksive individualisering slået mere og mere igennem (Giddens 1996). Noget der bl.a. har medført, at eksempelvis klasseidentitet, en udbredt højre-venstre orientering i forhold til politiske spørgsmål og tætte forbindelseslinier mellem vælgere og partier er blevet afgørende svækket. Samtidig er moderne medborgeres politiske selvtilid blevet styrket. De ved i stigende udstrækning hvad de vil have og hvad de ikke vil have, ligesom de også bliver bedre til at finde ud af, hvordan de skal opnå det. De er ikke bange for at stille krav til myndigheder og politikere, og de overvejer løbende, hvordan de skal placere sig bedst muligt i det politiske univers (Goul Andersen et al. 2000). Herunder hvilke medier de kan benytte sig af, og hvordan de skal gribe sagen an, hvis de vil gøre sig gældende i den offentlige debat. Medierne spiller altså på denne måde fortsat en rolle som et centralt bindeled mellem befolkning og politiske myndigheder, ud fra den logik, at når noget

rører sig i offentligheden, underforstået har fået plads i centrale medier, er myndigheder nødt til at forholde sig til det (Togeby et al. 2003, p. 215).

Der kan kort sagt ses markante tendenser til en ændring af en grundsten i den politiske offentlighed, nemlig af medierne. På den ene side svækkes deres 'naturlige' status som forum for og kanal til formidling af politisk debat og informationer, og på den anden side benyttes de i stigende udstrækning til strategisk kommunikation af folk, der ønsker at påvirke. Eksempelvis når et ungt par udstiller et ejendomsrådgiverfirma og en problematisk lovgivning i medierne, fordi de er blevet snydt for en lejlighed (*Politiken*, den 19.7.05). Samtidig sker der en stigende individualisering af det politiske engagement, som bl.a. er medvirkende til en svækkelse af den sociale kapital (Putnam 2000, p. 216ff).

Resultatet af de to tendenser er ikke nødvendigvis en svækkelse af den politiske interesse og af den politiske deltagelse. Faktisk kan man sagtens i forlængelse af den refleksive individualisering forestille sig en udbredt politisk deltagelse og interesse. Det er heller ikke ensbetydende med at medierne mister deres betydning, men snarere deres status og funktion. Det centrale spørgsmål er imidlertid, om kombinationen af mediernes ændrede placering i offentligheden og den stigende individualisering af det politiske på afgørende vis påvirker den politiske kultur. Eksempelvis om det ændrer karakteren af den politiske interesse. Det er noget af det, der skal ses nærmere på i det følgende.

Politisk interesse er grundlæggende struktureret omkring to forhold, nemlig på den ene side *viden* om politiske forhold, og på den anden et *normativt* engagement, i form af grundlæggende holdninger til, hvad der er godt og skidt i samfundet. Jo mere man ved, jo mere engageret bliver man, fordi man kan se perspektiver og konsekvenser i et givet forhold. Og jo mere man engagerer sig i forhold til et givet

perspektiv eller fænomen, jo mere politisk interesse udviser man.

Balancen mellem de to elementer kan man ikke på forhånd afgøre, men man kan ikke forholde sig til politiske spørgsmål alene ud fra viden. Det er nødvendigt med et normativt element, hvis man skal udpege et perspektiv for det politiske engagement. Man kan heller ikke nøjes med holdninger. Man er nødt til at vide et minimum om, hvad der rører sig, hvis man skal forholde sig normativt til samfundsudviklingen. Derfor hænger de to faktorer meget tæt sammen. Idealet er naturligvis en kombination af omfattende viden og en udbredt normativ politisk interesse.

Hvad der i et udviklingsperspektiv påvirker hvad, er heller ikke nemt at afgøre. Viden påvirker det personlige engagement og ens interesser, samtidig med at personligt engagement ofte medfører, at man som medborger opnår erfaringer med det politiske liv og med de muligheder, man kan opøge for at gøre sig gældende. Hvilket igen ofte fører til et øget behov for information og viden (Buckingham 2000). Under alle omstændigheder er der tale om sammenhænge, der er tæt forbundet med den politiske offentlighed, med politisk socialisering og med politisk læring. Og dermed også i praksis tæt forbundet med medieforbrug.

For nærmere at belyse ovennævnte problemstilling, vil der i det følgende blive set nærmere på sammenhængen mellem politisk interesse og medieforbrug i Danmark. Sammenhængen kan illustreres i en figur, der kombinerer interesse og medieforbrug. Resultatet er en typologi, omfattende fire forskellige typer af medborgere. De er angivet i figur 1. I

forlængelse heraf kan man formulere en række antagelser om centrale udviklingstendenser, og dermed en række teser, som skal forfølges nærmere i det følgende.

De to klassiske typer er den *aktive* og den *indiferente medborger*. De udgør traditionelt hinandens modpoler, og der er lavet mange undersøgelser, der går ud på at identificere dem nærmere. Gerne med graduering mellem de to poler (Andersen et al. 1993, p. 209). I disse undersøgelser har pointen ofte været, at rollen som medborger var en invitation til borgeren om at blive aktive medborgere. Ligesom det også har været en udbredt opfattelse, at jo flere erfaringer borgerne fik fra politisk deltagelse, jo større ville sandsynligheden være for, at de blev aktive. Helt i overensstemmelse med de traditionelle opfattelser af den politiske lærings betydning (Nørgaard Kristensen 1998). Samtidig har det også længe været en udbredt opfattelse, at borgere der indtager rollen som en aktiv medborger samtidig udvikler et politisk perspektiv, der vægter det demokratiske fællesskab, hvilket vil sige både de demokratiske normer og procedurer på den ene side, og et politisk perspektiv om at kæmpe for det gode liv, til glæde for fællesskabet, på den anden. Her er tale om basale antagelser i en lang række teorier om politisk engagement (Bang et al. (red.) 2000).

Den *passive medborger* opfattes som forudsætningen for den *aktive medborger*, og den aktive medborger som forudsætningen for, at det demokratiske politiske system kan fungere. Hvis ingen vil påtage sig rollen som eksempelvis kandidat til en folkevalgt forsamling, som aktivt partimedlem og som debat-

Figur 1. Politisk interesse og medieforbrug

		Politisk interesse	
		Udbredt	Begrænset
Brug af medier til politisk orientering	Dagligt	<i>Den aktive medborger</i> der er engageret og velorienteret. Her kombineres en stor politisk interesse med et omfattende medieforbrug, og formodentlig også med en omfattende politisk deltagelse.	<i>Den trofaste medborger</i> der opfatter det som en pligt at følge med. Eller den konservative medborger der lige skal sikre sig, at verden fortsat består, og så ellers fortsætter de daglige sysler. Her kombineres et omfattende – måske rituelt - medieforbrug med en begrænset politisk interesse.
	Jævnligt eller sjældent	<i>Den individualistiske medborger</i> der er engageret, uden at følge med i medernes formidling af politik. En medborger der måske først og fremmest tror på egne subjektive interesser. Her kombineres en udbredt politisk interesse med begrænset medieforbrug.	<i>Den indifferente medborger</i> , der har andre interesser end politik og fællesskab. Her finder man en kombination af manglende politisk interesse med et begrænset medieforbrug, når det drejer sig om politik. Derimod kan man sagtens forstille sig et omfattende forbrug af medier med henblik på underholdning.

terende medborger, kan man ikke udfolde det demokratiske system. På den anden side er det ikke nødvendigt, at alle er aktive, så begge positioner er legitime.

Positionen som *trofast medborger* har traditionelt også spillet en vis rolle, men den er teoretisk ikke blevet opfattet som en central figur. Medborgerskabet som en forpligtelse har således altid været en logisk mulighed, men så længe der kun har ligget en fornemmelse af en pligt bag et engagement, og ikke en egentlig interesse for at begå sig i det politiske, har man aldrig helt kunne respektere positionen. Denne type medborgere minder alt for meget om passive og trofaste (parti)soldater, der gør hvad de får at vide.

Den sidste position eller type er identificeret som den *individualistiske medborger*, og kan opfattes som lidt af en selvmodsigelse. En medborger der er engageret og interesseret i politik, men som ikke følger med i mediernes formidling, må siges at være lidt af en teoretisk og praktisk udfordring, og der har heller ikke tidligere været fokuseret ret meget på denne variation. Men i takt med at den reflektive individualisering breder sig mere og mere, er der grund til at tage kombinationen alvorligt, for der kan meget nemt være tale om en type medborger, der er i vækst. Ikke mindst blandt de yngste generationer. Og der er tale om en medborger, der først og fremmest vægter det subjektive engagement og ønsket om at gøre en forskel for egne interesser, frem for at opsøge viden, nuancer og optimale løsninger for det fælles.

Den grundlæggende antagelse for denne tekst er med andre ord, at den individualistiske medborger er det logiske resultat af de senere års samfundsmæssige udvikling, og at positionen repræsenterer en *subjektivering* og en *individualisering* af det politiske, som kan være ensbetydende med en svækkelse af det demokratiske fællesskab. Ud fra den antagelse, at hvis man som medborger i stigende udstrækning følger egne interesser, og begrundet et politisk valg eller et politisk ønske ud fra en opfattelse af, at sådan synes man bare lige at det skal være, så bliver der taget mindre hensyn til det fælles og til, at politiske sager kan ses fra mere end én side. Men spørgsmålet er selvfølgelig, om det holder stik.

I det følgende skal det for *det første* undersøges, om den individualistiske medborger er en type der breder sig mere og mere, eller om det er en marginal og dermed ret uinteressant kategori.

For *det andet* skal det undersøges, om den individualistiske medborger ser anderledes på eksempelvis politik og på de demokratiske normer end resten af befolkningen. Antagelsen er, at gruppen har et særligt syn på det politiske, hvor egne interesser står i fokus. Konsekvensen heraf kan være, at så nedvur-

derer man også de almindelige demokratiske normer. Hvis det er tilfældet, kan der virkelig lokaliseres problemer for demokratiet på længere sigt. På den anden side kan det også være sådan, at godt nok kan der lokaliseres en gruppe individualistiske medborgere, men de adskiller sig stort set ikke fra resten af befolkningen. Derfor er der heller ikke grund til at tale om dramatiske problemer for demokratiet. For at undersøge dette nærmere vil der fortrinsvis blive brugt kvantitative data.

For *det tredje* skal der ses nærmere på den måde, denne gruppe i praksis italesætter sin egen omgang med politik og medier. Hvorfor har man, på trods af det politiske engagement, fravalgt mediers nyhedsdækning som et centralt omdrejningspunkt i hverdagen. Her er håbet, at der kan åbnes for problemstillinger med relevans for politisk læring og politisk socialisering. Her vil der fortrinsvis blive brugt kvalitative data.

Den individualistiske medborger

Der er en del der tyder på, at forestillinger om den individualistiske medborgers tilstedeværelse i det danske samfund ikke er helt ved siden af. Det får man en fornemmelse af i tabel 1, der angiver udbredelsen af de ovennævnte typer. Nu kan det med medieforbrug jo i praksis været noget meget forskelligt. Nogen satser på avisen, mens andre især bruger TV. Nogen bruger alle former for medier, mens andre kun benytter sig af en enkelt af dem.

Den overordnede typologi i tabel 1 er konstrueret med udgangspunkt i en sammenlægning af tre forskellige former for medieforbrug. Det drejer sig om brug af aviser, radio og TV. Hvis man benytter mindst et medie til dagligt at opnå oplysninger om politiske forhold, indgår man som aktiv medieforbruger. Da der er stort overlap mellem de forskellige former for medieforbrug, er resultatet af sammenkoblingen at 50 pct. af danskerne kan karakteriseres som aktive mediebrugere, idet de dagligt benytter sig af mindst avis, radio eller TV til at få politiske nyheder.

Også den politiske interesse kan opgøres på forskellige måder. I denne undersøgelse er folk, der siger de er meget eller noget interesseret i politik slået sammen på den ene side, og personer der siger, at de kun er lidt eller slet ikke interesseret i politik slået sammen. Resultatet er, at 63 pct. er interesseret i politik, mens 37 pct. kun har begrænset interesse i politik.

De to opgørelser er blevet krydset med hinanden i tabel 1, og den angiver den overordnede inddeling på de fire typer. Den aktive medborger er som ventet den mest udbredte type, omfattende 40 pct. af befolkningen. Den indifferente medborger omfatter

Tabel 1. Politisk interesse og generelt medieforbrug med henblik på at få politiske nyheder, 2004 (Pct.)

		Politisk interesse			
		Udbredt		Begrænset	
Brug af medier til politisk orientering	Dagligt	<i>Den aktive medborger</i>	40 pct.	<i>Den trofaste medborger</i>	10 pct.
	Jævnligt eller sjældent	<i>Den individualistiske medborger</i>	23 pct.	<i>Den indifferente medborger</i>	27 pct.

27 pct. af befolkningen, mens den individualistiske omfatter 23 pct. Endelig er det kun 10 pct. der kan opfattes som trofaste medborgere.

Ser man nærmere på de fire medborgertypers sociale baggrund, sådan som det er opgjort i tabel 2, viser det sig ikke overraskende, at hos de aktive medborgere er mænd, 68'er generationen, efterkrigsgenerationen, de ældste og personer med studentereksamen overrepræsenterede. Det er helt i overensstemmelse med andre undersøgelser af politisk aktivitet.

Tabel 2 viser også, at hos de individualistiske medborgere er mænd og de yngste overrepræsenterede. Her får man en antydning af, at der måske er noget om snakken, når man antager, at den individualistiske medborger kan ses som en logisk konsekvens af den moderne samfundsudvikling, hvilket bl.a. viser sig på den måde, at den tydeligst slår igen hos de unge.

Med hensyn til de trofaste medborgere er det kvinder, efterkrigsgenerationen og personer der har endt deres skolegang efter folkeskolen, der er overrepræsenterede. Endelig er kvinder og 80'er generationen overrepræsenterede blandt de indifferente. Det sidste kan måske være lidt overraskende, men hænger ganske godt sammen med andre undersøgelser der har vist, at unge generelt er meget lidt interesserede i politik. Hos de to yngste generationer

kan man med andre ord lokalisere en polarisering i de unges politiske kultur mellem interesserede på den ene side og ikke interesserede på den anden, med det fælles træk, at de ikke dagligt følger med i nyhedsformidlinger.

Nu kan man ikke med udgangspunkt i en enkelt opgørelse sige noget om udviklingstendenser. Det forudsætter målinger på flere forskellige tidspunkter. Sådan en er fremlagt i tabel 3, der angiver kombinationen af politisk interesse og medieforbrug for en række forskellige medier, opgjort i 1990, 1998 og 2004. Igen er der grund til at være forsigtig med alt for håndfaste konklusioner om givne udviklingstendenser. Udviklingen i den politiske interesse afspejler således ikke bare en langtidstendens, men er også påvirket af aktuelle begivenheder, der i en kortere periode kan få interessen til at blomstre ekstraordinært op. Det var eksempelvis tilfældet i 1998, hvor både en spændende politisk situation omkring valg til det danske parlament, Folketinget, og dramatiske begivenheder i EU fik interessen til at nå et udsædvanligt højt niveau. Siden er den faldet tilbage på det 'almindelige' niveau.

Når det er sagt, er det muligt især at se nærmere på udviklingen i brug af aviser. Her indgår nemlig hele tre forskellige årstal. Og tendensen er meget klar: Der bliver flere og flere, der er politisk inter-

Tabel 2. Medborgertyper og social baggrund, 2004 (Pct.)

	Medborger			
	Den aktive	Den individualistiske	Den trofaste	Den indifferente
<i>Køn</i>				
Mænd	46	25	8	21
Kvinder	35	21	12	33
<i>Alder – født</i>				
1975-87	25	28	10	27
1960-74	34	24	10	33
1945-59	45	24	7	24
1930-44	51	16	13	20
før 1930	49	19	17	16
<i>Skoleuddannelse</i>				
Folkeskole	36	23	13	28
Studentereksamen	45	22	6	26
<i>I alt</i>	40	23	10	27

Tabel 3. Politisk interesse og medieaktivitet, 1990, 1998 og 2004 (Pct.)

Benytter følgende medier til at blive orienteret om politik:	Politisk interesse 1990		Politisk interesse 1998		Politisk interesse 2004	
	Interesseret	Ikke interesseret	Interesseret	Ikke interesseret	Interesseret	Ikke interesseret
<i>Aviser</i>						
Ofte/dagligt	47	23	53	8	20	2
Jævnligt eller sjældent	14	15	19	20	42	35
<i>Radio</i>						
Ofte/dagligt			46	9	22	5
Jævnligt eller sjældent			26	19	41	33
<i>TV</i>						
Ofte / dagligt			58	15	35	8
Jævnligt eller sjældent			14	13	28	29
<i>Internet</i>						
Ofte / dagligt			–	–	5	1
Jævnligt eller sjældent			–	–	58	37
<i>I alt</i>	61	38	72	28	63	38

esserede, men som ikke benytter sig af avisen til dagligt at blive orienteret om politik. Der bliver altså flere og flere individualistiske medborgere, hvis avisforbruget alene er udgangspunktet. Samtidig stiger antallet indifferente medborgere, mens antallet af trofaste medborgere falder drastisk. Et forhold der heller ikke er specielt overraskende. Hvem vil efterhånden af rituelle grunde holde en avis, når man kan få de 'nødvendige' informationer på anden vis, og man ikke længere er tvunget til at holde en bestemt avis af partimæssige grunde.

Når det drejer sig om brug af radio og af TV indeholder opgørelsen kun to årstal, hvoraf det ene (1998) endda udfoldes i en situation med en særlig høj politisk interesse. Alligevel tegner der sig et billede, der viser den samme tendens. Der bliver flere og flere individualistiske medborgere, flere indifferente og færre aktive medborgere, vurderet ud fra både brugen af radio og TV. Brug af internettet indgår også i opgørelsen, men her er der fortsat så få daglige brugere, at det ikke kan opfattes som et alternativ til de andre medier. Derfor er brug af internettet ikke interessant i denne forbindelse.

Nået så langt antager vi således, at der i løbet af de sidste 15 år er blevet flere og flere individualistiske medborgere i Danmark. Medborgere, der på den ene side er interesseret i politik, men som på den anden side kun i begrænset udstrækning følger med i medierne. Spørgsmålet er nu, om de repræsenterer en ny gruppe med en speciel politisk kultur, hvor det subjektive og det individuelle står i højsædet, på bekostning af demokratiske normer og vægtningen af det fælles. Eller om denne gruppe kun adskiller sig fra resten af befolkningen, når det drejer sig om medievæner. Det skal der ses nærmere på i det følgende.

Individualisme, politik og demokratiske normer

Det datamateriale der er til rådighed for denne undersøgelse gør det muligt at se nærmere på, i hvilken udstrækning de individualistiske medborgere adskiller sig fra de andre, når det drejer sig om vidensniveau, politisk selvtillid og demokratiske normer. Der vil kun blive tale om punktvis nedslag, men forhåbentlig giver det en fornemmelse af, hvad der – muligvis – er på spil, når det drejer sig om de forskellige grupperes politiske kultur.

Udgangspunktet er antagelsen om, at den reflekterede individualisering især sætter sig igennem som en vægtning af personlige interesser, subjektivering og ønsket om personligt at kunne gøre sig gældende i forhold til det politiske, på bekostning af vægtningen af demokratiske normer, orientering i forhold til fællesskabet og en styrkelse af folkets muligheder for indflydelse.

Når det drejer sig om den enkeltes vurdering af egen indsigt i og viden om politik, ligger de aktive medborgere på det højeste niveau. Det fremgår af tabel 4. Det er der måske ikke den store overraskelse i, da det jo er folk, der både er interesseret i politik og dagligt følger nyhedsmedier. Derfor er det ret naturligt, at mange med denne adfærd opfatter sig som nogen, der har god indsigt i politik. Men de følges næsten til døds af de individualistiske medborgere. Deres niveau ligger næsten lige så højt som hos de aktive. Og begge ligger langt over de trofaste og især de indifferente medborgeres niveau. Desværre indeholder de tilgængelige data ingen spørgsmål om faktisk viden, så der er ingen mulighed for at afprøve respondenternes vurdering i praksis.

Tabel 4. *Vurdering af viden om politik, politisk selvtilid og af demokrati i Danmark, 2004 (Pct.)*

Andel der er enig i:	Medborgertype				Gns.
	Aktive	Individualistiske	Trofaste	Indifferente	
<i>Viden</i>					
Jeg føler jeg har en ret god forståelse for de vigtige politiske emner i Danmark	84	78	51	41	68
Jeg tror de fleste mennesker i Danmark er bedre informeret om politik og regeringens aktiviteter, end jeg er	7	15	30	34	19
Jeg diskuterer tit politik, når jeg er sammen med venner, familie eller kolleger	89	80	42	36	68
Når jeg har en stærk mening om et politisk emne, forsøger jeg tit at overbevise mine venner, familie eller kolleger om, at de bør dele mine synspunkter	70	61	34	24	52
<i>Selvtilid</i>					
Det er sandsynligt, at jeg alene eller sammen med andre ville gøre noget, hvis det danske parlament, Folketinget, overvejede et lovforslag, som jeg finder er uretfærdigt eller skadeligt	40	29	17	20	30
Hvis jeg fik stablet noget på benene, så tror jeg også, at Folketinget ville behandle mine synspunkter seriøst	33	31	14	18	26
Folk som jeg har ingen indflydelse på, hvad regeringen foretager sig	38	41	58	50	44
<i>Synet på politik og demokrati i Danmark</i>					
Folkeafstemninger er en god måde at træffe politiske beslutninger på	75	77	81	78	77
Politiske partier tilskynder folk til at blive aktive i politik	43	34	30	26	35
Politiske partier giver ikke vælgerne reelle politiske valgmuligheder	31	33	32	23	29
Religøse ekstremister skal have lov til at holde offentlige møder	38	28	26	25	31
Grupper, der er fordømmende overfor andre racer eller etniske grupper, skal have lov til at holde offentlige møder	32	32	17	23	28
<i>Vurering af demokratiets tilstand (0: dårlig – 10: god):</i>					
I dag	8,06	7,58	7,64	7,27	7,64
For 10 år siden	7,94	7,28	7,12	6,73	7,27
Om 10 år	7,27	6,97	6,81	6,55	6,9

Det er også de aktive og de individualistiske, der er flittige til at diskutere politik og til at forfølge argumenter og egne synspunkter i disse diskussioner. Endnu engang langt over niveauet hos de trofaste og indifferente. Men hvis man havde ventet, at det især var samtaler med andre, der skulle give de individualistiske bedre indsigt, når nu de ikke benytter sig dagligt af nyhedsmedier, så er der intet der tyder på, at diskussioner spiller en særlig rolle her. De følger som nævnt relativt tæt på de aktive.

Når det drejer sig om selvtilid, er der intet overraskende i, at de aktive udviser det højeste niveau for politisk selvtilid. Det er helt i overensstemmelse med de mest almindelige antagelser om politisk socialisering og læring, hvor politisk interesse motiverer til

aktiviteter, som giver erfaringer, der igen er medvirkende til at styrke selvtiliden (Goul Andersen 2000, Kaid (ed.) 2004, p. 357f). Som det fremgår af tabel 4 ville 40 pct. af dem tage et politisk initiativ, hvis de fandt der var grund til det. Og de har også en vis tiltro til, at det danske parlament, Folketinget, og regeringen er ret lydhøre overfor deres synspunkter. De individualistiske medborgere har ikke helt det samme høje niveau for politisk selvtilid. Først og fremmest nærer de en større tvivl om, hvorvidt de ville tage et initiativ, hvis Folketinget overvejede et lovforslag der blev opfattet som uretfærdigt eller skadeligt. Et forhold, der næppe kan relateres til den individualistiske tilgang, da der netop spørges til både individuelle og fælles initiativer. Under alle omstændigheder

ligger de individuelle selvtilid tæt på gennemsnittet, hvilket skal ses i sammenhæng med, at de trofaste og de indifferentes selvtilid er relativ lav.

Når det drejer sig om tolerance overfor religiøse ekstremister og racister udviser de individualistiske en meget svingende kurs. Hvis det drejer sig om religiøse ekstremister er tolerancen lavest, mens den er på det højeste niveau, når det drejer sig om grupper der er fordømmende overfor andre racer og etniske grupper.

Endelig adskiller de individualistiske sig ikke markant fra andre, når det drejer sig om synet på politik og demokrati. De udviser hverken en speciel form for kritik eller kynisme i forhold til de politiske partier, ligesom de heller ikke har afvigende vurdering af folkeafstemningers værdi. Muligvis kan man spore en vis kritisk vurdering af partierne som vejen til reelle politiske valgmuligheder, men der er ikke tale om en klar tendens. Med hensyn til vurderingen af demokratiets aktuelle tilstand, ligger man tæt på gennemsnittet. Så heller ikke her kan man spore hverken kritik, kynisme eller optimisme.

Sammenfattende kan man sige, at de individualistiske medborgeres egen vurdering af vidensniveau, selvtilid, politiske institutioner og demokratiets tilstand generelt ligger meget tæt på gennemsnittet i Danmark. Og der hvor der kan lokaliseres markante undtagelser, ligger niveauet tæt på aktive medborgeres relativt høje niveau. De individualistiske

medborgere kan godt lide at diskutere politik og har heller ikke problemer med at følge med i politiske forhold. Kun når det drejer sig om tolerance udviser de en anden adfærd. Spørgsmålet er nu, om de også ligger tæt på gennemsnittet, når det drejer sig om vægtningen af de demokratiske normer.

Som det fremgår af tabel 5, tillægges de grundlæggende demokratiske normer vedrørende lovlighed generelt stor betydning. Her ligger de individualistiske medborgeres vurdering af dem på det laveste niveau. Forskellen på de aktive og de individualistiske er imidlertid ikke signifikant. Derimod er de trofaste og de indifferentes vurdering af normerne signifikant højere end de individualistiskes. Noget tyder altså på, at politisk interesse er ensbetydende med, at man generelt vurderer vigtigheden af lovlighed lidt lavere end resten af befolkningen gør. Og man får en antydning af, at det især er de individualistiske, der indtager denne holdning. Som sagt uden signifikans, så man kan ikke drage vidtgående konklusioner ud fra tallene. Når det forholder sig sådan kan det skyldes, at man som politisk interesseret måske gerne vil gå ind og forhandle lidt om tingene, og at man derfor ikke altid behøver at følge lovens bogstav, hvis der opnås bedre resultater ved at bøje loven efter forholdene og de givne muligheder. Altså et mere refleksivt forhold til lovene.

Når det drejer sig om vurderingen af forskellige politiske aktiviteter, ligger de individua-

Tabel 5. *Vurdering af demokratiske og politiske normer, 2004 (Pct.)*

Vurdering af vigtigheden af følgende demokratiske norm (0: slet ikke vigtigt– 100: meget vigtigt):	Medborgertype				Gns.
	Aktive	Individualistiske	Trofaste	Indifferente	
<i>Demokratiske normer – lovlighed</i>					
Altid at følge love og forordninger	87,3	86,8	90,9	87,6	88,2
Aldrig at forsøge at snyde i skat	82,1	80	86,5	83,4	83
<i>Politiske aktiviteter</i>					
Altid at stemme ved offentlige valg	95,4	93,6	89,9	85,8	91,2
Altid at holde øje med hvad offentlige myndigheder foretager sig	79,1	75,2	73,6	68,1	74
At være aktiv i sociale og politiske foreninger	54,2	51,4	42,4	39,9	47
At vælge varer ud fra politiske, etiske eller miljø-mæssige grunde, også selv om de koster lidt mere	64,8	60,6	62,2	55	60,7
<i>Tolerance</i>					
At prøve at forstå tankegangen hos folk med andre holdninger	85	81,8	76,2	74,4	79,4
<i>Solidaritet og velfærd</i>					
At hjælpe folk i Danmark, der er dårligere stillet end én selv	80	74,8	75,8	73,3	76
At hjælpe folk i resten af verden, der er dårligere stillet end én selv	71,3	67,1	65,5	63,1	66,8
At sikre alle borgere en rimelig levestandard	92,9	90,9	93,8	92	92,4

listisk vurdering lidt over gennemsnittet. De aktive lægger størst vægt på de politiske aktiviteter, og de indifferente mindst. Hvilket må siges at afspejle deres generelle politiske interesse. Når det drejer sig om tolerance ligger de individualistiske tæt på gennemsnittet, og relativt langt fra de aktive. Hvilket måske ikke er den store overraskelse, når man sammenholder vurderingen med ovennævnte syn på forskellige grupperes ret til at holde offentlige møder.

Derimod viser det sig interessant nok, at de individualistiskes solidaritet med folk der har det dårligere end én selv, både i Danmark og globalt, sammen med de indifferentes ligger i bunden, og her adskiller man sig signifikant fra de aktives vurdering af vigtigheden af solidaritet. Det samme gælder vurderingen af betydningen af at sikre alle en rimelig levestandard. Velfærd for alle er med andre ord heller ikke noget for de individualistiske.

Sammenfattende kan man altså sige, at når det drejer sig om vurderingen af de grundlæggende demokratiske spilleregler ligger de aktive og de individualistiske medborgere på linie med hinanden, med de individualistiske som dem der udviser det laveste niveau. Derimod skilles deres veje, når det drejer sig om vurderingen af især tolerance, solidaritet og velfærd. Her ligger de individualistiske signifikant lavere end de aktive.

Hvis man skal sammenfatte billedet af de individualistiske medborgere, så er der tale om en gruppe med politisk selvtilid og lyst til at diskutere. En gruppe der vurderer eget vidensniveau relativt højt. Her adskiller man sig ikke ret meget fra gennemsnittet. Det gør man heller ikke, når det drejer sig om vurderingen af politiske aktiviteter. Sammenhænge, hvor de aktive generelt ligger på det højeste niveau. Derimod kan man lokalisere interessante forskelle, når det drejer sig om vurderingen af de grundlæggende demokratiske spilleregler, hvor man ligger på det laveste niveau. Noget der også er tilfældet, når det er solidaritet og velfærd, der står på dagsordenen.

I nogle spørgsmål ligger gruppen altså tæt på de aktive, mens den i andre ligger tæt på de trofaste og indifferente. Når det drejer sig om det politiske fællesskab, er man forholdsvis positive. Væsentligste undtagelse er dette med lovlighed, men her ligger de tæt på de aktive. Derimod ligger man lavest, når det drejer sig om solidaritet og velfærd, altså spørgsmål der vedrører fællesskabets sociale situation. Dertil kommer meget svingende holdninger, når det drejer sig om tolerance. Forhold der muligvis antyder, at man på centrale områder enten nedvurderer betydningen af det fælles eller følger subjektive fornemmelse fremfor grundlæggende fælles principper.

Sammenfattende kan man altså se træk hos de individualistiske medborgere, der peger i retning af den subjektivering og refleksive individualisering, der blevet opstillet som hypotese i indledningen. Men der er ikke tale om entydige tendenser. Spørgsmålet er nu, hvordan repræsentanter for de individualistiske medborgere sætter ord på deres eget politiske univers. Det gives der nogle bud på i det følgende.

Magt og medier

I det følgende skal der gives nogle eksempler på mulige typer af identitetskonstruktioner, som angår koblingen mellem høj politisk interesse og begrænset medieforbrug, idet de tematiserer de betydnings- og meningsdannende elementer af politikken i relation hertil. Udsagnene stammer fra en række kvalitative interview (Kristensen 2003). Det skal imidlertid i den forbindelse præciseres, at disse empiriske data stammer fra en anden undersøgelse, som tilmed har delvist andre forskningsspørgsmål, end de undersøgelser, som vi forlods har anvendt til at bestemme typen *den individualistiske medborger*. De kvalitative data er fra en undersøgelse under den danske magtudredning, Magtudredningen, som forsøger af kortlægge forskellige danskeres opfattelse af magtforhold i samfundet og deres egen rolle i demokratiet. Det er altså ikke nødvendigvis de "samme personer", der i denne artikel rubriceres som "individualistiske medborgere", som her i den kvalitative del udfolder sine synspunkter.

Der er således metodiske problemer i at sammenstille de forskellige typer af data med hinanden – og direkte slutninger på tværs af undersøgelserne er det på ingen måde muligt at foretage. Det er således udelukkende vore fortolkninger af mulige sammenhænge, der præsenteres i det følgende. Disse har således først og fremmest en illustrativ karakter. Imidlertid finder vi det forsvarligt, såvel som interessant, at tilnærme en opstilling af mulige og uddybende forklaringsvariable, som kan fungere som indikatorer på de tendenser, som vi har lokaliseret og udfoldet hidtil. Det er således tankevækkende, at de individualistiske medborgere synes at kunne findes i de foreliggende kvalitative data, hvilket der skal gives nogle eksempler på nedenfor.

Per Nielsen er 56 år og fortidspensionist. Per er fraskilt og bor alene i et rækkehus. Han har forskellige småjob, bla. et "skånejob", hvor han arbejder for kommunen ca. femten timer om ugen i en lille, lokal gymnastikforening i Jylland. Per er udpræget refleksiv og politisk interesseret, men er ikke politisk aktiv. Han påpeger, at fjernsynet er med til at sætte

nogle bestemte opfattelser af politikere, som ikke er særligt flatterende.

Per: Jeg tror, der er en eller anden form for nedvurdering af politikere i gang, og som jeg synes, at for eksempel fjernsynet også bærer. Efterhånden så er det jo sådan, at alle deres udtalelser er skåret ned til overskrifter. De gentager det hele til bevidstløshed. De har sådan nogle udtryk, som de gentager halve år ad gangen. Altså, det er jo stort set enkeltsager, for du kan sgu ikke anskuelliggøre en sammenhængende politik på fjernsynet, det er umuligt, det kan du dårligt nok i avisen. Men det bliver sådan noget forurettet rasende noget fra den ene part, og så sådan lidt halv forsvar fra den anden. Det bliver man træt af, men altså det er åbenbart det eneste, man får serveret.

Per vender sig imod mediernes generelle fremstilling af politik og det politiske spil. Han har indrammet spillet og har gennemskuet fremstillingen som værende kendetegnet af simplificering, underholdning, iscenesættelse og (delvist kunstige) dikotomier.

Finn Berg er et andet eksempel. Han er 58 år gammel og er taxachauffør med bopæl i København. Han har tidligere arbejdet indenfor bank- og pengeverdenen og har været statsautoriseret ejendomsmægler, men har fravalgt karrieren til fordel for livet som "den frie fugl" som taxavognmand. Finn betonere, at medierne i stor grad bestemmer vores måde at tænke på – og han bruger statsministeren som eksempel på, hvordan medier og politik kobles og anvendes til dramatisering, personificering og manipulation.

Finn: Vores statsminister i dagens Danmark – det er da en mediefigur. Du kan da bare se, hvordan han har efterlignet Tony Blair, som lige pludselig efterlignede Clinton. De fører sig jo fuldstændig frem, altså de ved jo hvilken magt, de har. Det er jo også derfor, der kommer den reaktion fra de autonome. De er velbegavede. Det er derfor, de laver sådan en reaktion for at pille hykleriet ud af det. De smider et æg i hovedet på ham, hvor han er ude at give 22.000 kroner til et eller andet værested (på Nørrebro), og samtidig så sidder han altså og har magt over, at der spares i hoved og røv for så vidt angår de udstødte. Og han har "solgt" til folk, at han gør noget for dem. Og du kan se, det samme øjeblik han kommer i medierne, så får han en stor sympati hos hele befolkningen. De synes, det er eddermame for meget, at statsministeren får et æg i hovedet, men er det? Er det? Jeg ved det ikke. Det har noget med magt at gøre. Jeg vil ikke retfærdiggøre det. Jeg vil bare have, han bliver udstillet.

Finn forklarer, at alt hvad der foregår i samfundet i princippet er politik, og altså noget med magt. Men magt, det tager han afstand fra – ikke mindst, når magten antager karakter af "hyklerti". Finn er udpræget politisk interesseret, men ligeledes uden at være aktiv selv. "Jeg tror nok, andre vil betragte mig som anarkist eller provo. Jeg vil ikke have magt over nogen, men der skal den onde lyne mig heller ikke være nogen, der har magt over mig, og det ligger jo i den frihedstrang", siger han. Finn frastødes af "spillet om magten". Han er til gengæld et udpræget individualistisk væsen, som hylder den personlige autonomi.

De fleste af respondenterne har tilsyneladende gennemskuet meget af den strategiske kommunikation samt mediernes funktioner og roller, herunder også evnen til at fungere som politisk "talerør" eller demokratisk "vagthund", som fx. Lisbeth Begtrup:

Lisbeth: Altså, hvis der er et eller andet, du kommer i klemme med, eller du ikke kan komme igennem med, så kan du gå til medierne, og så pludselig så kan de flytte en hel masse bjerge for dig.

Susser Feit, som er 47 år og bor nord for København, er cand.merc., journalist og konsulent. Hun har også gennemskuet spillet og de politiske mekanismer omkring medieverdenen, uden at hun af den grund ser medierne som bestemte aktørers magtorgan:

Susser: (Den politiske) dagsorden er ikke styret af medierne – den er styret af dem, som er gode til at præsentere det, som medierne vil have. Det er en misforståelse at sige, at tingene er mediestyrede. Og såvel partierne, som erhvervslivet og fagforeningerne, og hvem det nu kunne være, de bruger medierne. De ved godt, hvordan medierne arbejder, og at læserne gerne vil have noget drama. Det gælder samtlige aktører i samfundet, som ved, hvordan tingene skal præsenteres, for at medierne "griber" dem. Medierne sidder bare og arbejder og skal tjene nogle penge. De skal kradse nogle gysser hjem, og det ved de godt, hvordan man gør. BT [en dansk tabloidavis] ved godt, hvilke overskrifter, der sælger – og det samme gør ugepressen og TV-aviserne [dansk public service kanals nyhedsudsendelser].

Fælles for de ovennævnte respondenter er altså, at de repræsenterer et på mange måder lidt kynisk (og sikkert realistisk) syn på mediernes fremstilling af det politiske liv, herunder de forskellige interesser og magtmekanismer, der ligger bagved. Herudover er det helt gennemgående, at respondenterne har endog særdeles vanskeligt ved at genfinde deres personlige politiske identitet i mediernes udvælgelser og

“vinklinger” af det politiske stof. Samtidig vender de sig på mange måder bort fra de fremstillinger, som de præsenteres for. Vi skal i det afsluttende afsnit se lidt nærmere på de mulige implikationer heraf, hvad angår medborgerskab, politisk engagement og offentlighed.

Konklusion

I denne artikel har vi forsøgt at se nærmere på konsekvenserne af ændrede medievaner kombineret med den politiske interesse, når det drejer sig om politisk socialisering, læring, demokratisk medborgerskab og politisk offentlighed. For at tage det sidstnævnte først, så er det en generel opfattelse, at medierne i dag spiller en ganske afgørende rolle for det danske demokrati. Man kan således ikke forestille sig en demokratisk styring af moderne, komplekse samfund uden massemediernes mellemkomst (Hjarvard 1995). Medierne har altså i denne forståelse en helt central rolle i relation til de demokratiske processer, idet de bl.a. med tiden har overtaget vigtige elementer af de politiske partiers funktion. Tidligere var partierne således i kraft af høj organiseringsgrad en garant for, at information og holdninger blev videregivet til medlemmerne via møder, interne publiceringer, løbesedler, partipresse, osv. I det klassiske habarmarsianske offentlighedsideal udgjorde partier kommunikationsmiddel såvel som *selve offentligheden*. Denne funktion er gradvist blevet fjernet fra partierne, og i stedet er det – i den gængse (teoretiske) opfattelse – overladt til medierne at formidle til offentligheden.

I det habermarsianske ideal (Habermas 1981) har offentlig dialog – og ikke mindst en kritisk offentlighed – den funktion, at den forbedrer informationsgrundlaget, højner refleksionsniveauet samt øger ansvarligheden hos beslutningstagerne. Komplementeret med frie valg og partikonkurrence tages der kort fortalt mere kvalificerede beslutninger, idet beslutningstagerne tvinges til at tage hensyn til overordnede, samfundsmæssige værdier og interesser, hvilket samlet udgør fundamentet for princippet om folkesuverænit (Eriksen & Weigård, 1999). Det, der går forud for den egentlige valghandling – informationsniveau, dialog og meningsdannelse – får dermed en fundamental status, hvorved medierne kan tillægges en afgørende rolle i demokratiet. For at den fælles, offentlige samtale kan udfoldes på det mest informerede grundlag og på de optimale betingelser, så må den samfundsmæssige information, som borgernes viden og argumenter hviler på, imidlertid være tilstede samt optimeret. Dette stiller selvsagt betydelige krav til de budbringere og kilder, som skal bibringe og levere denne information om samfundet,

nemlig medierne.

Spørgsmålet er herefter, hvad der sker med den demokratiske debat og den politiske kommunikation i et moderne demokrati, hvis forbindelserne gradvist kappes mellem politiske eliter og almindelige borgere. Hvad sker der med meningsdannelsen, hvad sker der med den politiske kultur, og hvilke konsekvenser har dette så igen for politisk socialisering, demokratisk læring eller politisk deltagelse? Hvad sker der med medborgerskabet, hvis de traditionelle medborgerroller gradvist afløses af fremkomsten af den individualistiske medborger?

Denne artikel har selvsagt ikke mulighed for at svare på alle disse spørgsmål – men der skal gives enkelte anvisninger på mulige svar. Et særdeles påtrængende spørgsmål er således på baggrund af de påviste fund, hvad man kan forestille sig, der vil ske med de politiske mobiliserings- og læreprocesser. Hvordan skabes, næres og reproduceres disse således – hvis ikke længere via information fra medierne og debat i en fælles offentlighed? Svaret på disse spørgsmål skal forventeligt i et vist omfang knyttes til centrale aspekter i relation til individualisering og refleksivitet og dermed til borgernes egen rolle i demokratiet. Der tænkes her nærmere bestemt på myndiggørelse som læreprocesser – hvor politisk indsigt og politiske værdier dannes via konkret inddragelse, fx. i den “lille politik”. Et kendetegn ved den individualistiske medborger synes gennemgående at være en klar betoning af *den individuelle autonomi*. De store politiske fællesskaber og den kollektive mobilisering forekommer ikke tillukkende, bl.a. fordi det opleves som alt for besværligt at enes om et fælles projekt. Den politiske interesse fejler imidlertid ikke noget, og konsekvensen heraf er, at moderne medborgere mægtig-/myndiggør sig individuelt: Man skaber selv sine mulighedsrum og lærer at udfylde disse.

Det vil i den forbindelse naturligvis være oplagt og fristende at koble vore fund til Giddens begreb om livspolitik. Livspolitik handler præcis om skabelsen af selvidentitet, og dermed om individualisering og refleksivitet. Hvis man som individ således i stigende grad selv bliver udgangspunktet for politikken, så svækkes tilsvarende og naturligt behovet for at orientere sig i forhold til og holde sig a jour med udviklingerne i “den store politik”. Dette ville således kunne forklare nedgangen i medieforbruget hos den gruppe, vi taler om her. Man skal dog være varsom med at trække alt for vidtrækkende slutninger i den retning.

Vi har imidlertid argumenteret for, at der foregår en tiltagende subjektivisering af det politiske, hvor tilegnelsen af politiske værdier som en konsekvens af ovenstående i stigende grad sker uafhængigt af

massemedier. Vi afskriver herved på ingen måde værdien af traditionelle kanaler for politisk socialisering og læring, men pointen er, at politisk interesse løsrives fra forbruget af medier. Tabel 4 indikerer samtidig, at disse kanaler tilsyneladende ikke blot blev substitueret af andre velkendte kanaler, herunder diskussion med familie og venner. Disse forhold efterlader således et presserende spørgsmål, nemlig hvor kommer socialisering og læring så fra, hvis den politiske offentlighed i tiltagende grad opleves som evaporeret, og såfremt medierne ikke agerer i forhold til offentlighedsidealene og -forestillingerne?

Meget tyder ud fra både de kvantitative og kvalitative data på, at mange ikke (længere) oplever forekomsten af en klassisk offentlighed. Flere undsiger således massemedierne som kilde til viden og til politiske værdier. Tabel 3 påviser i den forbindelse et særdeles massivt og markant fald over tid i medieforbruget blandt de politisk interesserede. Dette forhold må næsten uundgåeligt tænkes at have klare konsekvenser for det demokratiske medborgerskab – for den demokratiske samtale – og de fælles anliggender, i takt med at mediernes meningsdannende effekt reduceres. Herved tematiserer således dels spørgsmålet om, hvordan borgerne alternativt konverterer politisk information og argumentation om til politiske holdninger, og dels spørgsmålet om, hvordan vi i givet fald skal begrunde den påviste udvikling.

En mulig forklaring kunne her være en generel afvisning af det, som Jørn Loftager i sin publikation under den danske magtudredning (Loftager 2004) betegner som “spillet om magten”, hvilket harmonerer fint med de anførte udsagn i denne artikel. Når der i massemedierne i højere grad sættes fokus på politiske magtopgør, end på substantielle politiske programmer og spørgsmål om, hvad politikerne står for, så giver det en demokratiske slagside, idet vælgerne mangler de sagsorienterede aspekter, som de skal danne deres meninger ud fra.

Dernæst kan det anføres, at det politiske genstandsfelt i de sidste årtier markant er vokset og spredt, jvf. Bestemmelser af “politikkens eksplosion” (Pedersen et al. 1994). Den tid, hvor journalistikken i vid udstrækning alene kunne koncentrere sig om

de nationalparlamentariske og nationaløkonomiske forhold, er forbi. I dag vedrører moderne politik i langt højere grad det enkelte individs mulighed for at realisere sig selv, såvel som økologiske, kulturelle og identitetsbaserede spørgsmål (Giddens 1996, Beck 1992, Gibbins & Reimar 1999). Spørgsmål, som tidligere ikke blev tillagt samme vægt og betydning. Dette stiller samtidig i stigende grad krav til medierne, som forventes at yde en informationservice, som appellerer til modtagerenes samlede livssituation, herunder de offentlige, såvel som private roller (Hjarvard 1999). Et egentligt “match” mellem egen livssituation og fremstillingerne af politik og demokrati er næppe muligt i dag i et moderne, funktionelt differentieret og kulturaliseret samfund. Men hvis gabet mellem disse poler opleves som værende for stort, kan det sagtens tænkes at svække interessen for medier generelt, samtidig med at det politiske engagement bevares intakt.

Mange har nemlig tilsyneladende svært at genfinde sin egen politiske identitet i medie billedet, og det er samtidig blevet vanskeligere at få øje på en klassisk politisk offentlighed. Konsekvensen af løsrivelse af den politiske interesse fra forbrug af mediers nyhedsdækning kan derfor blive yderligere erodering af den politiske offentlighed. Udover artiklens argument om politikens subjektivisering, tyder meget nemlig på en udbredt oplevelse af politik som primært iscenesættelse, persondyrkelse og politisk kommercialisering. Den individualistiske medborger har gennemskuet disse mekanismer, med reaktionen: “vi gider det ikke”.

Kvantitative data

Den kvantitative undersøgelse er først og fremmest baseret på data fra en repræsentativ undersøgelse om demokrati og medborgerskab, udarbejdet ved Institut for økonomi, politik og forvaltning, Aalborg Universitet, inden for rammerne af ISSP. Indsamlingen af data er foretaget af Socialforskningsinstituttet i 2004, og der indgår i alt 1167 respondenter.

I forbindelse med udarbejdelsen af tabel 3 er der anvendt data fra valgundersøgelsen 1990 og undersøgelsen af Demokrati fra neden, 1998.

Referencer

- Andersen, J., Christensen, A.D., Langberg, K., Siim, B. & Torpe, L. (1993) *Medborgerskab. Demokrati og politisk deltagelse*. Herning: Systime.
- Bang (red.) et al. (2000) *Demokrati fra neden. Casestudier fra en dansk kommune*. København: Jurist- og Økonomiforbundets Forlag.

- Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a new Modernity*. London: Sage.
- Buckingham, D. (2000) *The Making of Citizens. Young People, News and Politics*. London: Routledge.
- Giddens, A. (1996) *Modernitet og selvidentitet. Selve tog samfundet under senmoderniteten*. København: Hans Reizels Forlag.

- Gibbins, J.R. & Reimer B. (1999) *The Politics of Postmodernity. An Introduction to Contemporary Politics and Culture*. London: Sage.
- Goul Andersen, J. et al. (1999) *Den demokratiske udfordring*. København: Hans Reitels Forlag.
- Goul Andersen et al. (2000) *Hvad folket magter. Demokrati, magt og afmagt*. København: Jurist- og Økonomforbundets forlag.
- Habermas J. (1981) *The Theory of Communicative Action*. London.
- Hjarvard S. (1999) *Politik som mediemontage. Om mediernes forandring af den politiske kommunikation*. I Goul Andersen J. et al. (1999).
- Kaid, L.L. (ed.) (2004) *Handbook of Political Communication Research*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Loftager, Jørn (2004) *Politisk offentlighed og demokrati i Danmark*. Århus Universitetsforlag: Magtudredningen.
- Nørgård Kristensen, N. (1998) *Skolebestyrelser og demokratisk deltagelse. Støvets Fortælling*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Nørgård Kristensen, N. (2003) *Billeder af magten – portrætter til forståelse af magt og demokrati*. Århus Universitetsforlag: Magtudredningen.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Togebj, L. (2003) *Magt og demokrati i Danmark. Hovedresultater fra magtudredningen*. Århus: Århus Universitetsforlag.

JOHANNES ANDERSEN, Cand. mag., Lektor, johannes@socsci.aau.dk,
 NIELS NØRGAARD KRISTENSEN, Ph.d., Associate Professor, mnk@socsci.aau.dk
 Institut for Økonomi, Politik og forvaltning, Aalborg Universitet, Fibigerstæde 1, 9220
 DK-Aalborg Ø